

1996. — 383 с. 5. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. — К., 1992. — 176 с. 6. Колективізація і голод на Україні 1929—1933 рр. Упоряд. : Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; Відп. ред. С.В. Кульчицький. — К., 1992. — 736 с. 7. Петренко С.М. Про деякі аспекти діяльності споживчої кооперації України в період суцільної колективізації та голоду 1932—1933 рр. // Зб. Споживча кооперація України: Іст. та соц.-екон. аспекти (С.Г. Бабенко, М.В. Аліман, В.В. Анопій та ін.). — К., 1996. — 191 с. 8. Союз потребителей. — 1930. — № 5. — С. 14.

**В.Б. Петрівський**

Національна академія внутрішніх справ України

## **УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В УМОВАХ ГОЛОДУ 1932—1933 рр.: ТРАГІЧНА СТАТИСТИКА ЖЕРТВ СТАЛІНІЗМУ**

© Петрівський В.Б., 2003

**Трагедія, яка сталася з однією з найбагатших націй світу не вина власної нерозторопності чи халатництва — це кримінальний злочин катів.**

Голодне лихоліття 33-го — не історична минувшина, а незагоєна фізична і духовна рана українського народу, яка жагучим болем пронизує пам'ять багатьох поколінь. Надто багато безіменних могил залишено з України. Відходять у небуття очевидці голоду, а відтак згасає і народна пам'ять про жахливий злочин. Треба говорити про минуле задля майбутнього: безпам'ятність породжує бездуховність, а сморід, як ракова пухлина, роз'їдає тіло й душу нації — перекреслює історію, губить традиції, руйнує соціокультурну самобутність народу. Ми, як історична нація, повинні зберегти пам'ять про українських хліборобів — безвинно убієнних рукотворним голодомором. Маємо зробити це не лише задля відтворення історичної правди, а насамперед для нашого прозріння, розкріпачення суспільної свідомості, приспаної упродовж існування комуністичної нірвани, зцілення сотень тисяч наших співвітчизників від страшного шоку, заподіяного масовими репресіями, покаятися в такий спосіб за довготривале замовчування злочину.

Пам'ятаймо, що злочини комуністичного режиму 1923, 1932—1933, 1946—1947 рр., з них найстрашніший голод-геноцид 1933-го р. було вчинено саме сталінською політикою реформування економічних підвалин української нації. Трагічні уроки повинні нас вчити, стати історичним чинником нації навколо її одвічних цінностей.

Загально визнаним є той факт, що цей голод був спричинений насильницькою суцільною колективізацією, горезвісними хлібозаготівлями, людиноненавистницькою політикою розкуркулення, відвертим масовим терором тоталітарного режиму проти селян України. Він був зумовлений широкомасштабними політичними, соціально-економічними експериментами ВКП(б) в Україні [3; с. 35]. Дехто з дослідників, особливо зарубіжних, вважає, що голод був викликаний боротьбою нації проти нації, яка призвела до добробутного існування російської нації [13; с. 45]. Я не заперечую антиукраїнського спрямовання голоду, але далекий від думки, що російські селяни “нажилися” з чужого лиха. Творці голодомору, а це велика армія партійної і державної номенклатури, яка була багатонаціональною за своїм складом, не обстоювали інтересів якоїсь однієї нації, а дбали

насамперед про зміцнення економічних підвалин комуністичної імперії. Помилково ототожнювати партійно-державну номенклатуру держави тоталітарного типу з російським селянином чи робітником, вчителем чи лікарем, з самим народом. Він теж зазнав великих втрат від тоталітарної системи, яка не визнавала нічого іншого, окрім власних політичних догм та ідеологічних міфів. Вожді диктаторського режиму займалися розбудовою “комуністичного царства”, тобто суспільства для бідних і пригноблених, що, власне, і вивершили.

Заподіяння голоду впливають з його штучного походження, тобто він є свідомо організованим тодішнім політичним керівництвом. Така оцінка причин національної трагедії не викликає заперечень і жодного сумніву. Ретельне вивчення великої кількості архівних джерел, особливо документів про діяльність політбюро ЦК КП(б)У і політбюро ЦК ВКП(б), а також республіканського і союзного урядів, дає усі підстави для висновку про те, що голод в Україні — це свідомо акція імперських сил проти українського народу [10; с. 54]. Він стався внаслідок насильницького запровадження комуністичної доктрини в сільському господарстві, яку українські селяни не “сприйняли, тому що від діда-прадіда займалися хліборобством на власній землі” [5; с. 231].

Основною причиною голоду стала розкладка, яку запровадили в січні 1928 р. Ще 15 грудня 1927 р. до ЦК КП(б)У надійшла телеграма від А.І. Мікояна про необхідність прискорення хлібозаготівель в Україні до союзної комори. А 28 грудня відбулося засідання комісії політбюро з хлібозаготівель. Генеральний секретар ЦК КП(б)У Л.М. Каганович, який був присутній на цьому зібранні, запропонував відрядити на село комуністів для форсування темпів хлібозаготівель, доручивши В.П. Затонському розібратися “з дефектами хлібозаготівель”. 30 грудня до Харкова приїхав секретар ЦК ВКП(б) В.М. Молотов, який теж вимагав від політбюро ЦК КП(б)У форсування темпів хлібозаготівель. Саме тоді для України визначили хлібозаготівельний план в обсязі 265 млн. пудів. У райони заготівель зернових культур виїхали всі члени політбюро ЦК КП(б)У. До Харкова надходили телеграми з Москви. Зокрема надійшла телеграма, текст якої написав А.І. Мікоян за дорученням самого Сталіна. Від уряду України вимагали за одну добу “розверстати” мінімальні січневі завдання для кожної округи та шкірного села. Вже 1 січня 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У обговорило відразу три телеграми: від Сталіна, Молотова і Мікояна [3; с. 54]. Вимагалось збільшення плану зернозаготівель для України на 30 млн. пудів. Отже, ще до поїздки Сталіна до Сибіру, яку пов’язують із початком запровадження так званих надзвичайних заходів, українські селяни знову зустрілися віч-на-віч з “продрозверсткою”. Офіційно її називали хлібозаготівельним планом, хоча в документах з грифом “таємно” вживали термін “розверстка”. Відомо, що до хлібозаготівельної кризи і зернової проблеми, які виразно виявилися в 1927 р., призвела волонтаристська соціально-економічна політика більшовицького уряду протягом десятих попередніх років. Методи, якими намагалися подолати хлібозаготівельну і зернову кризи, призвели згодом до катастрофи [4; с. 34].

Продрозкладка, запроваджена 1928 р., мала певну відмінність від своєї попередниці років громадянської війни. Відтепер вона була оснащена новими репресивними заходами, а боротьба за хліб знову стала боротьбою за соціалізм. План вважався виконаним лише тоді, коли кожне село чи окреме господарство завершували особисте “тверде завдання”, а не просто виконання районом встановленого хлібозаготівельного плану. Кругова порука земельної громади втрачала своє рятівне значення [5; с. 43].

Така система хлібозаготівель за розкладкою виснажувала кожне селянське господарство, штовхала його на межу відчаю і голоду. Запровадження так званих надзвичайних заходів, тобто масових репресій до конкретних виробників сільськогосподарської продукції, означало кінець нової економічної політики. НЕП замінила нова система тиску, що викликала переполох у селян.

Хлібозаготівлі супроводжувалися репресіями, фізичним та моральним знуцанням з селян. За невиконання так званого твердого завдання їх позбавляли власного помешкання, худоби, землі, реманенту, господарських будівель, зерна, засобів до існування взагалі. Селян засуджували, як кримінальних злочинців за невиконання обсягу хлібозаготівель, що неухильно збільшувалися. Уряд УСРР, аби вислужитися перед своїми московськими заступниками, запевняв їх у невичерпних можливостях республіки. Зокрема, 28 квітня 1928 р. голова Раднаркому України В.Я. Чубар доповідав В.М. Молотову: “згідно нашої розверстки по округах”, Україна спроможна дати навіть 272 млн. пудів. Зерно, яку заготовили в Україні, становило 42 % від обсягу союзних хлібозаготівель [7; с. 43].

Внаслідок насильницьких заготівель українським селянам бракувало хліба. Навесні 1928 р. у деяких південних районах просто голодували. Зокрема, у листах секретарів окружкомів партії Одещини йшлося про те, що в березні 1928 р. селяни “буквально голодують”. Про факти голоду говорив у листопаді 1928 р. голова ВУЦВК Г.І. Петровський на пленумі ЦК КП(б)У. Тоді з України вивезли 4.1 млн. т зерна, тобто четверту частину її валового збору, але розкладка по-сталінському залишила селян без хліба в багатьох селах південних районів України. Заготівлі 1928 р. показали, що навіть силою хліба не заготовити в 5,2 млн. селянських дворів. Селяни всіляко чинили опір, але переважно пасивний. Навчені гірким досвідом попередніх років, особливо подіями і 1920—1922 рр., українські хлібороби не довіряли державним обіцянкам і закликам. Селяни почали ховати хліб на “чорний день”. Рокладка пробуксовувала, а репресивні заходи дратували селян, створювали вибухову соціальну ситуацію. Уряд вишукував нові форми і методи заготівель сільськогосподарської продукції, щоб забезпечити шалені темпи “соціалістичної індустріалізації”. Про відступання ніхто не говорив, а тактика і стратегія комбінованого наступу проти селян поступово визрівала в головах “кремлівських мрійників”. Вихід було знайдено. Майже всі керівники партійних установ, особливо члени політбюро ЦК ВКП(б), дійшли думки, що саме масова колективізація сприятиме подоланню зернової проблеми [4; с. 35].

Але встановлення фактів означає і встановлення чієїсь відповідальності за них. Визначити винних у масовій загибелі так званих куркулів, депортованих у 1932—1933 рр., не становить проблеми. Селяни були жертвами цілеспрямованої урядової кампанії проти “класового ворога”. Відповідальні партійні працівники усвідомлювали “потребу” знищення мільйонів людей навіть перед практичним ужиттям заходів. Що ж до великого голоду 1932—1933 рр., то, як ми знаємо, докладалося не менш значних зусиль, аби приховати чи затуманити правду.

Спочатку поширювались твердження, що ніякого голоду немає. Його поширювали за кордоном радянські дипломати, західні журналісти та інші, яких ошукав або розбестив радянський режим. Усередині країни радянська преса просто ігнорувала катастрофу, час від часу вміщуючи гнівні заперечення чергового закордонного “наклепу”. Будь-яка згадка про голод стала злочином — за одне тільки слово карали навіть тих, хто голодував. А Сталін поведився так, немовби нічого особливого не відбувається [5; с. 46].

Такою була офіційна версія, яка мала на Заході свій вплив. Деякі безоглядно повірили їй, інші припускали можливість двох інтерпретацій подій, які суперечили одна одній, і жодна не мала переконливих доказів. Отже, ті, що були схильні до цього, легко могли заперечувати будь-які повідомлення або не надавати їм якогось значення [6; с. 43].

Але повністю приховати факт голоду ставало чимраз складніше і режим поступово визнавав наявність недоїдання і навіть зростання рівня смертності, яке сталося, мовляв, через упертість селян, котрі відмовилися належно сіяти, але здатність економіки командного типу допомогла Радянському Союзу одержати господарську перемогу над ворогом, який мав у своєму розпорядженні весь західноєвропейський індустріальний потенціал). У промисловості існували істотні резерви екстенсивного розвитку за рахунок освоєння нових територій.

Спочатку визначимо, чи дійсно керівництво партії знало про голод. Щодо українських провідників, чи були вони достеменно обізнані зі становищем. Чубар, Затонський, Демченко, Терехов, Петровський були в селах і бачили на власні очі, що там відбувалося. Вони усвідомлювали нереальність норм хлібозаготівель і тепер пересвідчувалися в наслідках цього. Коли на одній із конференцій Чубаря запитали про голод, він казав, що “урядові відомо про це, але він нічого не може вдіяти”. Про Петровського селянин розповідає, як той при юрбі голодуючих у селі Чорнухи обіцяв, що говоритиме про це у Москві, але невідомо чи виконав обіцянку. Коли адміністратор повідомив Петровського, що серед робітників іде погolos про п’ять мільйонів померлих, відповів: “Не кажіть їм нічого! Те, що знають це — правда” [5; с.57].

“Нам відомо, що мільйони вмирають, але славне майбутнє Радянського Союзу виправдає це. Нічого їм не кажіть!” Щодо сталінців із самої московської верхівки, то вони також чудово знали про голод. Молотов відвідав українське село наприкінці 1932 р. і оточні урядовці доповіли йому, що хліба не було і населення голодувало. Про Кагановича також повідомляли, що він отримав подібну інформацію від місцевих старих більшовиків, яких, до речі, невдовзі виключили з партії. Знав про це і Мікоян — хоча б від Демченка, першого секретаря Київського обкому партії, з яким мав досить відверту розмову.

І врешті відомо, що й сам Сталін був відповідно поінформований. Цікава історія з Тереховим, тоді першим секретарем Харківського обкому. На превелике диво він був одним із небагатьох українських апаратників, який, переживши єжовський терор, кількома роками пізніше зміг переповісти цей випадок у “Правді” за часів Хрущова. На прохання Терехова надіслати зерно в голодуючі райони Сталін відповів так: “Нам казали, що ви, товаришу Терехов, добрий промовець: виглядає, що ви й майстер оповідати історії: ви придумали таку страшну казку про голод, думаючи налякати нас, але нічого з цього не вийде. Можливо, було б краще, якби залишили посаду секретаря обкому партії та українського ЦК і вступили до Спілки письменників? Тоді ви зможете писати свої казочки, і дурні читатимуть їх”. Повернувшись із Молдавії, він доповів Сталінові про масове недоїдання та дистрофію. Сталін “вибухнув і накричав на Косіора” і “довгий час після цього, насміхаючись над ним, називав його “братом-дистрофіком”) [4; с. 87].

Звичайно, відповідаючи Терехову, Сталін не міг думати, що партійний працівник, котрий займав відповідальну посаду, просто фантазував, до того ж ризикуючи своєю кар'єрою, якщо не більше. Це фактично був сигнал про те, що партія не допустить жодної згадки про голод.

На додаток зазначимо, що Сталін регулярно отримував найретельніші зведення ДПУ про усе, що відбувалося в будь-якому куточку країни. Сталін не квапився. Він міг будь-коли надати допомогу голодуючим районам, але утримувався до пізньої весни 1933 р., аж поки голод не досяг свого жахливого апогею. Сталін вважав голодомор за ефективний і цілком сприйнятний засіб боротьби з українським селянством як “куркульсько-націоналістичним елементом”.

Влада розуміла: коли зерно залишити в колгоспних коморах, його з'їдять, оскільки ніяких інших ресурсів не буде. Але, мабуть, найпереконливішим свідченням умисного характеру голоду є те, що українсько-російський кордон було практично заблоковано озброєними підрозділами ДПУ і надходження будь-яких харчів в Україну стало неможливим. Не можна було і виїхати з України, не маючи на те спеціальної перепустки. Свідок пише, що люди “застосовували найдивовижніші трюки, вигадували фіктивні історії, аби потрапити до Росії, придбати там чогось їстівного в обмін на останні кожухи, килими та білизну і привезти якийсь харч додому та врятувати своїх дітей від голодної смерті”.

У Росії, як було добре відомо, справи виглядали інакше: “треба було лише перетнути кордон — і поза Україною умови були відразу кращі”. Тодішній редактор головної одеської газети Іван Майстренко пізніше описував два села по різні боки російсько-українського кордону: з українського забрали все зерно, російському ж видали досить прийнятні норми. Отже ті, кому якимось удавалося перейти кордон, як правило, поверталися не з пустими руками. Але отут їх чекало невсипуще ДПУ. Один уродженець України, який працював на залізниці в Московській області, почув про голод удома і виїхав з Москви в квітні 1933 р. з 32 кг хліба. На станції Бахмач 28 кг конфіскували (решту ж залишили російському робітникові), але у двох українських селянок, які також везли певну кількість хліба, конфіскували усе, а їх самих затримали. Люди старалися проникнути в порожні вагони, що поверталися з Росії; після доставки українського зерна, але їх старанно обшукували як представники влади, так і залізничний персонал. Були й інші перепони. Наприклад, ті, що везли хліб з Орловської області, мусили робити пересадку на станції, де очікування тривало два тижні, а то й більше [4; с. 51]. Це були інструкції, видані на найвищому рівні і наявність цієї мети виступає і в тому, що голодомор супроводжувався руйнуванням українського культурного й релігійного життя та масовим винищенням української інтелігенції. Здоровий глузд не дозволяє бачити в даному подвійному ударі щось випадкове.

У загальному сенсі можна твердити, що відповідальність за ліквідацію “класового ворога” та придушення “буржуазного націоналізму” закорінена передусім у марксистських концепціях — точніше в тій формі, що їм надавала більшовицька партія і Сталін особисто. Мотиви, якими керувалися практичні виконавці партійних рішень, були різними. Прийняття ними ідеї “класового ворога”, звичайно, звільняло їх від будь-яких людських почуттів. Якщо когось і мучили докори сумління, то фанатична відданість “партійній лінії” часто переважала. До того ж недостатньо ретельні виконавці наказів у будь-який момент могли

стати жертвами чергового чищення (до речі зазначимо, що покірне виконання наказів не служило виправданням на Нюрнберзькому процесі). У всякому разі навіть ті, що подібно до Косіора чи Чубаря висловлювали впевненість, що політика Москви викличе катастрофу, усе ж активно втілювали її. Що ж до особистого звинувачення Сталіна (Молотова, Кагановича, Постишева та інших), то, як і у випадку відповідальності Гітлера за єврейську катастрофу, ми можемо засвідчити її документально. Якщо ж припустити, що Сталін наказував проводити надмірні реквізиції, не знаючи про дійсний стан справ, то це буде суперечити досить переконливим міркуванням, до яких ми вдавалися вище. Хоча б те, що іноземним журналістам заборонили відвідувати райони голоду свідчить про мовчазне визнання владою того, що відбувалося. Тому я дозволю собі стверджувати таке:

- Причиною виникнення голоду було встановлення надзвичайно високих реквізиційних норм Сталіним та його поплічниками.

- Партійне керівництво в Україні від початку давало зрозуміти, що не йтиме проти волі Москви.

- Виконання планів хлібозаготівель призводило до початку голоду.

- Реквізиції разом із тим тривали.

Це основні моменти, які можна підсилити додатковими:

- Хлібні пайки, хоч і низькі, існували у містах, але нічого подібного не було зроблено для сіл.

- Зерно було на складах у районах, де голодували, проте його не дозволяли видавати селянам для споживання.

- Влада забороняла селянам діставатися до міст і всіляко перешкоджала цьому.

- Російсько-український кордон ретельно контролювався, аби не допустити надходження харчів у голодуючі райони.

- Факт існування голоду підтверджували свідки: високопоставлені радянські працівники, місцеві активісти, іноземні спостерігачі та самі селяни.

1. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. 2. Збірник усних свідчень Комісії дослідження голоду в Україні (*Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine*, англ. мовою). — Вашингтон: Державне видавництво США, 1990. 3. Колективізація і голод на Україні 1929—1933: Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. 4. Колініченко В.В. Селянське господарство України — колгоспний період (1921—1929). — Харків, 1991. 5. Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. — К., 1989. 31. Кульчицький С. В. Ціна великого перелому — Д., 1991. 6. Марочко В. Голодомор: заподій і наслідки / Освіта. Спецвипуск — підручник, № 1, 2. — 1990. — (Липень). 7. Марочко В. Голодомор: біль і жах нашого народу / Культура і життя. — 1990. — 23 вересня. 8. Міценко О. Безкровна війна. — К., 1993. 9. Минуле України: відновлені сторінки. — К., 1991. 10. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. — К.: Либідь, 1993. 12. Рапорт Конгресові США Комісії дослідження голоду в Україні (*Report to Congress of the Commission on the Ukraine Famine*, англ. мовою). — Вашингтон: Державне видавництво США, 1990. 13. Cruziosi A. "Letters Kharkov". *La Famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord a travers les rapports des diplomates italiens 1932—1934 / Cahiers du Monde russe et sovietique*. XXX 1—2 (van -yum 1989).